

ОБСТАВИНИ, ЯКІ ВИКЛЮЧАЛИ ЗЛОЧИННІСТЬ ДІЯННЯ, ЗА ЛИТОВСЬКО-РУСЬКИМ ПРАВОМ XIV–XVI СТ.

EXCLUDING CRIMINALITY OF AN ACT CIRCUMSTANCES IN LITHUANIAN-RUSSIAN LAW OF XIV–XVI CENTURIES

Ковальова С.Г.,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри історії і теорії держави і права

ДВНЗ «Чорноморський національний університет імені Петра Могили»

У статті реконструйовано процес еволюції інституту обставин, які виключали злочинність діяння, в литовсько-руському праві XIV–XVI ст. Встановлено, що еволюція відбувалася в напрямку розширення переліку таких обставин.

Ключові слова: литовсько-руське право, інститут злочину, обставини, що виключають злочинність діяння, необхідна оборона, Велике князівство Литовське.

В статье реконструирован процесс эволюции института обстоятельств, исключавших преступность деяния, в литовско-русском праве XIV–XVI вв. Установлено, что эволюция происходила в направлении расширения перечня названных обстоятельств.

Ключевые слова: литовско-русское право, институт преступления, обстоятельства, исключают преступность деяния, необходимая оборона, Великое княжество Литовское.

In this article the process of the excluding criminality of an act circumstances' evolution in XIV–XVI century's Lithuanian-Russian law is reconstructed. It was found that evolution took place in the direction of expanding the list of these circumstances.

Key words: Lithuanian-Russian law, institution of crime, excluding the criminality of an act circumstances, necessary defense, the Grand Duchy of Lithuania.

Постановка проблеми. Важливим наслідком повернення України до європейської політичної та правової традиції стало підвищення наукового інтересу до тих періодів історії вітчизняного права, коли українське суспільство розвивалося в руслі європейської цивілізації. Одним із таких періодів є XIV–XVI ст., коли більшість українських земель перебували у складі Великого князівства Литовського – держави Центрально-Східної Європи, що органічно сприйняла та розвивала руські державність і право. Цікавим для дослідження інститутом, що відображав гуманізацію литовсько-руського права XIV–XVI ст., а відтак і правосвідомості литовсько-руського соціуму, є інститут обставин, що виключали злочинність діяння.

Стан дослідження. Загальним питанням кримінального права Великого князівства Литовського XIV–XVI ст. присвячено чимало праць, однак безпосередньо інститут обставин, які виключали злочинність діяння, не був предметом спеціального студіювання; його вивчення відбувалося переважно в контексті загального дослідження інституту злочину в литовсько-руському праві. Окремі аспекти таких обставин лапідарно висвітлювалися в роботах О. Малиновського [1], І. Черкаського [2], І. Старостіної [3], Ю. Копик [4]. Утім, наявна джерельна база – пам'ятки литовсько-руського права та матеріали судової практики XIV–XVI ст. – дають змогу реконструювати перелік обставин, які виключали злочинність діяння, та визначити загальний характер та напрямки еволюції вказаного інституту. Така реконструкція є метою цієї розвідки.

Виклад основного матеріалу. Усна правова традиція, що продовжувала напрями розвитку права, закладені ще із часів Руської Правди, тривала на українських землях Великого князівства Литовського впродовж другої половини XIV – початку XV ст. За нормами, що походили з права Київської Русі, обставиною, яка виключала винність діяння, був стан афекту. Згідно зі ст. 25 і 26 Поширеної редакції Руської Правди [5], якщо особа, яку вдарили батоном, чашею, рогом, рукою, «не терпя ... противу того ударить мечем, то вины ему в том негуть». (Під виною тут мається на увазі вид кримінального штрафу.)

Очевидно, литовсько-руське право XIV – першої половини XV ст., як і право Київської Русі, знало поняття необхідної оборони. У Руській Правді допускалося вбивство нічного злодія, якщо він був впійманий із краденими речами в руках (Поширена редакція, ст. 40). Очевидно, це пояснювалося тим, що нічний злодій, прагнучи залишитися невпізнаним, був здатен на вбивство або скалічення тих, хто затримував його, тож становив реальну небезпеку. Однак заборонялося вбивати злодія, якщо його вдалося зв'язати, і, таким чином, небезпека зникала. У такому разі закон вимагав залишити його зв'язаним до ранку, а вранці вести на суд. Тож правильним буде припустити, що литовсько-руське право, як і право Київської Русі, знало поняття перевищення меж необхідної оборони. Проте вбивство нічного злодія під час вчинення ним крадіжки не вважалося перевищенням меж необхідної оборони і було обставиною, яка виключала злочинність діяння.

З укріпленням позицій писаного права протягом XV ст. інститут обставин, що виключали злочинність діяння, отримує якісного розвитку. Основним досягненням литовсько-руського кримінального права стало формування поняття віку протягування до кримінальної відповідальності. Під впливом народних уявлень про повноліття, а також канонічного права і католицької, і православної церков таким віком було визнано сім років [3, с. 253–254]. За ст. 1 Судебника Казимира 1468 року, діти злочинця, молодші за сім років, звільнялися від кримінальної відповідальності.

Слід, однак, зауважити, що жінка і діти злодія, які знали про злочин чоловіка і батька та споживали крадене, але не брали безпосередньої участі у крадіжці, притягувалися до кримінальної відповідальності як співучасники злочину. Судебник Казимира не згадує про випадок, коли вони особисто брали участь у крадіжці як співвиконавці. Крім того, привілеї Київській землі (8 грудня 1507 року, 1 вересня 1529 року, 24 жовтня 1529 року) закріпили норму, за якою жінка і діти злодія вважалися співучасниками крадіжки, якщо знали про злочин чоловіка і батька та споживали крадене; про звільнення від відповідальності дітей злочинця, які не досягли віку семи років, у привілеях не згадується. Тож джерела писаного литовсько-руського права XV ст. чітко не визначили, що малолітність є обставиною, яка повністю виключає злочинність діяння. Вважаємо, що причина такої невизначеності полягає в недостатньому рівні тогочасної юридичної техніки.

У Статутах Великого князівства Литовського [6; 7] інститут обставин, які виключали злочинність діяння, отримав істотного розвитку, що вивело даний інститут на якісно новий рівень. Утім, слід вказати, що законодавцю не вдалося витримати систематичність у визначенні обставин, які виключали злочинність діяння. Норми, які регулювали вказані обставини, містяться в різних розділах, і в основному законодавець не ставив за мету обґрунтувати доцільність визначення певної конкретної обставини як такої, що виключає злочинність діяння. У тексті відповідних артикулів міститься лише вказівка на те, що наявність певних умов зумовлює відсутність покарання, тобто фактично вважається вказаною обставиною. Насамперед такою умовою вважалася необхідна оборона. При кваліфікації злочинів проти порядку відправлення правосуддя (вчиненні бійок, сварок у суді, вбивства або поранення членів суду або іншої сторони сутяжниками) було обставиною, яка обтяжувала вину. Тож вчинення опору з метою оборони від посягань не вважалася злочинним діянням, навіть якщо під час самооборони відбулося вбивство того, хто посягав: «А ведже хто бы своевольне дал причину кому словы и рукою початок учинил, а тот бы у в обороне примушоный початком его брони своее добыл, ранил и забил, такой такое покуты и каранья не повинен терпети» (Статут 1566 року, розд. IV, арт. 39). Як бачимо, необхідною умовою оборони була наявність реальної загрози життю та здоров'ю суб'єкта; це мало проявитися

в тому, що постраждала сторона сама першою розпочала протиправні дії по відношенню до того, хто оборонявся, і він був змушений вжити дієвих заходів для збереження свого життя і здоров'я. Оскільки в цьому випадку необхідна оборона учинялася в залі судових засідань, де мали бути присутніми члени суду, адвокати (прокуратори), свідки, інші особи, то від особи, яка оборонялася, не вимагалася підтвердження факту нападу на неї.

Статути встановили ще низку випадків, коли діяння вважалися необхідною обороною. Артикулом 5 розділу VII Статуту 1529 року встановлювалося, що «естли б хто боронил имения своего або подданных своїх, на квалтех шляхтича забил, тому головщини не маєт платити...». У II Статуті ця норма наведена в іншій редакції. В артикулі 7 розділу XI Статуту 1566 року міститься норма, в гіпотезі якої вказано, що «котрому бы шляхтичу шляхтич або хтож кольвек умыслне на чие имение квалтом наехал або нашол, квалту або якую значную шкоду учинил, а тот шляхтич, боронячи имения своего, оного квалтовника забил...». Тож важливою кваліфікуючою обставиною була наявність реальної шкоди, заподіяної слугам потерпілого, його майну або іншим охоронюваним правом цінностям. Іншою важливою для кваліфікації обставиною було вчинення оборони на власній землі, тобто там, де існувала значна вірогідність, що «квалтовник» становить небезпеку не лише майну, а й життю або здоров'ю власника маєтку та його слуг. Важливо підкреслити, що про факт заподіяння шкоди суб'єкт повинен був присягнути перед судом. Присяга вимагалася тому, що в особи, яка оборонялася, як правило, не було свідків, оскільки виявлення факту нападу відбувалося спонтанно, і така особа не завжди могла забезпечити присутність необхідних очевидців. Небезпеку її життю становило те, що вона була одна, а нападник, як логічно припустити, приїхав у супроводі загону зі слуг або інших співвиконавців.

Необхідною обороною, а отже, обставиною, яка виключала злочинність діяння, вважалася поранення або вбивство особи, яка вчинила замах на вбивство або поранення, зробивши засідку на великій дорозі і першим розпочавши напад: «...ведже тую голову вчинил, боронячи живота своего за початком того забитого, от вины и от головщины прожен» (Статут 1529 року, розд. VII, арт. 16). У подальшому ця норма зазнала доповнення та уточнення: «...где бы шляхтич другому шляхтичу доброволне дорогу засел, хочечи того забить або ранишь, а тот, боронечи горла своего, не маючи з ним никоторого зайстья, а того, хто засел, збил...» (Статут 1566 року, розд. XI, арт. 19). Кваліфікуючою обставиною в цій редакції норми була, по-перше, відсутність особистих суперечок, а відтак і приводів до помсти, між особами, яка нападала, і яка оборонялася. По-друге, як випливає з текстів відповідних норм обох Статутів, необхідною обороною вважалася тоді, коли вбитий нападник «засел и початком того забить сам был», тобто першим розпочав протиправні дії по відношенню до того, хто оборонявся. Наявність обох цих обставин

суб'єкт повинен був довести в суді. Артикул вказує на процедуру доказування. Особа, яка оборонялася, мала відразу ж після вбивства їхати до судового в'язниці разом із свідками, «людьми добрими, вери годними», і заявити, що забитий вчинив засідку і першим напад на неї; після чого суд допускав цю особу до присяги. Показання свідків і присяга вважалися достатніми доказами того, що вбивство було вчинене під час необхідної оборони, тож могло кваліфікуватися як обставина, що виключала злочинність діяння.

Статутом 1529 року закріплювалося, що обставиною, яка виключала злочинність діяння, було пограбування суб'єктом чужого слуги, в'язаного під час крадіжки в пущі, що належала суб'єкту (розд. IX, арт. 5). Важливою для кваліфікації дій суб'єкта обставиною була наявність майнової шкоди, заподіяної слугою. Обов'язок довести факт спричиненої шкоди покладался на суб'єкта, який пограбував слугу. Якщо цей факт не був доведений належним чином, то слуга вважався «безвинним», а пограбування вважалося злочинним діянням і каралося штрафом – нав'язкою на користь слуги.

Статути 1529 і 1566 року розвинули та доповнили норму, відому ще з часів Руської Правди, що стосувалася вбивства нічного злодія, в'язаного з речовими доказами («лицем»). За артикулом 19 розділу XIV Статуту 1566 року ця норма поширилася на злодія, в'язаного «на гарячому», з «лицем», у будь-який час доби, а не лише вночі. Вбивство такого злодія Статут визнавав обставиною, яка виключала злочинність діяння. Така кваліфікація вбивства, очевидно, зумовлювалася тими ж міркуваннями, якими керувалися автори відповідної статті Руської Правди. На доказ нашого припущення вкажемо, що Статут 1529 року уточнив обставини, за яких вбивство злодія не визнавалося злочинним діянням; у гіпотезі відповідної норми вказано: «... естли бы злодей вшел в чий дом красти, а оного бы злодея зостали и хотели поймати, а он бы ся поймати не дал а боронился...» (розд. XIII, арт. 20). Тож для визнання обставин вбивства такими, що виключали злочинність діяння, необхідним було, по-перше, щоб злодій здійснив крадіжку, проникнувши до житла, а по-друге, – щоб він чинив опір, можливо збройний, затриманню. Відтак за наявності цих двох умов виникала ситуація реальної загрози життю і здоров'ю осіб, які намагалися затримати злодія. Тож обставини, які виключали злочинність вбивства злодія, що проник у житло і чинив опір під час затримання, по суті, представляли собою необхідну оборону. Однак для доведення того, що це вбивство було вчинене як необхідна оборона, Статути вимагали дотримання певної процедури. За Статутом 1529 року, особа, яка вбила такого злодія, мала взяти свідками «людей добрех, сусідів околичних» і з ними разом доставити тіло злодія до його пана або, за відсутності останнього, – до регіонального суду, і повідомити про факт вбивства та обставини, за яких воно сталося. Перед судом потрібно було присягнути, що злодій був вбитий при вищевказаних обставинах. Допуск до присяги

надавався лише за умови, якщо свідки підтверджували істинність показань особи, яка вбила злодія.

Статут 1566 року закріпив дещо іншу процедуру доказування необхідної оборони. Крім «людей добрех, сусідів околичних», слід було повідомити про факт вбивства возному найближчого державного гродського суду. Судовий «в'язд» був зобов'язаний безперешкодно допустити особу до присяги.

До того ж, якщо злодій, в'язаний із речовими доказами, тікав, то потерпілому від крадіжки дозволялося «гнати слід», тобто переслідувати злочинця по слідах. Якщо в ході погоні злодій був затриманий із вкраденими речами і розпочинав опір, то допускалося застосування до нього сили аж до вбивства такого злодія. Поранення або вбивство злодія за таких обставин не вважалося злочином.

Посилення юридичного захисту майнових прав литовсько-руського населення відобразилося ще в одні нормі, яка встановлювала перелік обставин, що виключали злочинність діяння. За Статутом 1566 року, такою обставиною вважалося вбивство осіб, які, будучи в'язаними на крадіжці складеного в скирти сіна або збіжжя, чинили опір затриманню і намагалися втекти (розд. XIV, арт. 25). Даний вид крадіжки спричиняв особливо значну шкоду для тодішнього населення, оскільки позбавлення родини, особливо селянської, збіжжя або сіна ставило під загрозу виживання позбавленої продуктів харчування або корму для свійських тварин сім'ї протягом зими. Тож вбивство злодіїв, яких власник застав при крадіжці цього майна, могло розцінюватися як своєрідна необхідна оборона.

Як і у випадку із вбивством злодія, в'язаного в житловому приміщенні з речовими доказами, у випадку вбивства крадія складених у скирти збіжжя або сіна від власника майна вимагалися докази того, що обставини вбивства злодія виключали злочинність діяння. Артикул встановлював, що такий вбивця мав доставити тіло злодія до суду разом із речовими доказами – краденим майном, а також із возами та кіньми, за допомогою яких планувалося вивезення краденого. За наявності таких доказів суд повинен був допустити власника до присяги в тому, що вбивство злодія сталося під час затримання останнього, який був упійманий на крадіжці сіна або збіжжя. Присяга «очищувала» потерпілого від крадіжки власника, оскільки вбивство «при своем збожьи» кваліфікувалося як обставина, що виключала злочинність діяння.

Сюзерено-васальні відносини зберігалися в литовсько-руському суспільстві впродовж всього досліджуваного періоду. Відтак обставиною, що виключала злочинність діяння, був захист васалом свого сюзерена. Артикулом 25 розділу VII Статуту 1529 року було встановлено, що слуга-шляхтич, який, «пана своего боронячи, кого ранил або забил», не несе за свої дії юридичної відповідальності. Потерпілий або його родичі мали звертатися до суду з позовом проти сюзерена, який і повинен був сплачувати штрафи – головщину або нав'язку на користь позивача та вину на користь суду. Очевидно, законо-

давець, встановлюючи цю норму, керувався тим, що слуга не був стороною конфлікту і не брав у ньому участі, відтак не був зацікавленою особою, а його дії були спрямовані лише на захист свого союзера.

Ще однією обставиною, яка виключала злочинність діяння, було вбивство виволанця – особи, яка була проголошена поза законом за те, що, вчинивши тяжкий злочин (вбивство, державну зраду тощо), переховувалася від правосуддя або, будучи засуджена, тікала, щоб не відбувати покарання. Держава XV–XVI ст. ще не мала достатньо надійних ресурсів для боротьби зі злочинністю та не могла ефективно протидіяти свавіллю магнатів і шляхти, тож виволання мало на меті мобілізувати суспільство на переслідування та викриття злочинця. Процедура виволання відрізнялася потужним емоційним навантаженням. Вона полягала в тому, що злочинець оголошувався виключеним із суспільства таким чином, начебто він помер; його жінка проголошувалася вдовою, а діти – сиротами [2, с. 101]. Заборонялося спілкуватися з виволанцем, надавати йому притулок, їжу, іншим чином допомагати йому під загрозою виволання для того, хто допомагав. За Статутом 1529 року, покарання у вигляді виволання наклада-

лося на особу за вбивство в розбої (вище вже вказувалося, що цей злочин ще у Київській Русі вважався одним із найбільш тяжких), який втік від правосуддя за кордон. В статті 3 розділу VII закріплювалося, що вбивство виволанця не вважалося злочином: «...а хотя бы потом зася и приехал до земли, а хто бы его забил, тогда тот не повинен будеть за голову его платити ничего ани у вину не впадываеть». Аналогічним чином, Статут 1566 року закріпив, що «... за виволанця забитье ништо головщины платити не повинен» (розд. XI, арт. 4).

Висновки. Таким чином, литовсько-руське право знало інститут обставин, які виключали злочинність діяння. Даний інститут протягом другої половини XIV – першої половини XVI ст. зазнав еволюції. Якщо до середини XV ст. такими обставинами вважалися стан афекту та необхідна оборона під час затримки нічного злодія, то у другій половині XV ст. закон додав до цього переліку малолітній вік злочинців (до семи років). У XVI ст. Статути Великого князівства Литовського розширили коло обставин, які виключали винність діяння, збільшивши перелік діянь, що кваліфікувалися як необхідна оборона, і додавши до таких обставин вбивство особи, оголошеної поза законом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Малиновский И. Учение о преступлении по Литовскому Статуту. Киев : Типография императорского университета святого Владимира, 1894. 227 с.
2. Черкаський І. Поволання над трупом забитого. *Праці комісії для вивчення західньо-руського та українського права*. Вип. I. Київ : Видавництво ВУАН, 1925. С. 90–107.
3. Старостина И.П. Судебник Казимира 1468 г. о личной и семейной ответственности при уголовном преступлении. *Восточная Европа в древности и средневековье* : сб. статей. Москва : Наука, 1978. С. 252–260.
4. Копик Ю. Кримінальне право на українських землях у складі Великого князівства Литовського : автореф. дис ... канд. юрид. наук. Львів, 2015. 18 с.
5. Руська Правда. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій. Київ : Вид-во ВУАН, 1935. 152 с.
6. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юридична література, 2002. 464 с.
7. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. Т. II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юридична література, 2003. 560 с.